

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ HÖKUMƏTİ

(Əvvəli ötən sayımızda)

Xoyski hökumətinin Gəncə dövründə qəbul etdiyi ən mühüm qərarlardan biri də 1918-ci il iyulun 15-də *Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının* yaradılması idi. Bu qərara əsasən, Birinci Dünya müharibəsi (1914-18) illərində Cənubi Qafqaz ərazisində yerli müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş vəhşiliklər və onların əmlaklarına qəsd ilə bağlı məsələlər araşdırılmalı, bu işdə günahkar olan şəxslər aşkar olunub, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməli idilər.

1918-ci il sentyabrın 15-də Azərbaycan və türk hərbi qüvvələrindən ibarət Qafqaz İslam Ordusu Bakını azad etdi. Sentyabrın 17-də isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Bakıya köçdü. Bakı müstəqil Azərbaycanın paytaxtı elan olundu. Bununla da bütün Şimali Azərbaycan ərazisi Fətəli xan Xoyskinin başçılıq etdiyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin hakimiyyəti altına keçdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Bakıya köçdükdən sonra, 1918-ci il oktyabrın 6-da Fətəli xan Xoyskinin təşkil etdiyi ikinci hökumətdə dəyişikliklər edildi və vəzifələr yenidən bölüşdürüldü. *Fətəli xan Xoyski* - Nazirlər Şurasının sədri; *Behbud xan Cavanşir* - daxili işlər naziri vəzifəsi ilə yanaşı, ticarət və sənaye naziri vəzifəsini də icra edir; *Əlimərdan bəy Topçubaşov* - xarici işlər naziri; *Məmməd Həsən Hacinski* - maliyyə naziri; *Nəsim bəy Yusifbəyli* - xalq maarifi naziri; *Xudadət bəy Məlik-Aslanov* - yollar naziri; *Xosrov Paşa bəy Sultanov* - əkinçilik və dövlət əmlakı naziri; *Ağa Aşurov* - poçt və teleqraf naziri; *Xəlil bəy Xasməmmədov* - ədliyyə naziri; *Xudadət bəy Rəfibəyli* - xalq səhiyyəsi naziri; *Musa bəy Rəfiyev* - himayədarlıq və dini etiqad naziri; *İsmayıl xan Ziyadxanov* - hərbi işlər üzrə müvəkkil; *Əbdüləli bəy Əmircanov* - dövlət müfəttişi.

Bakıya köçdükdən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti istər ictimai-siyasi, istərsə də təsərrüfat və mədəni quruculuq sahəsində daha mühüm tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Müəssislər Məclisinin çağırılması işinin təşkili üçün Nazirlər Şurasının sədri, daxili işlər və xalq maarifi nazirlərindən ibarət komissiya yaradıldı. 1918-ci il noyabrın 9-da Azərbaycan hökuməti Fətəli xan Xoyskinin təqdimatı ilə ölkənin üçrəngli bayrağını təsdiq etdi.

1918-ci il iyunun 17-də Gəncədə öz fəaliyyətini dayandırmış Azərbaycan Milli Şurası həmin il noyabrın 16-da Bakıda yenidən fəaliyyətə başladı. Milli Şuranın sədri tərəfindən imzalanmış "Bütün Azərbaycan əhalisinə!" müraciəti noyabrın 29-da dərc edildi. Həmin qanuna əsasən, 1918-ci il dekabrın 7-də Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Nikolayev küçəsindəki (indiki İstiqlaliyyət küçəsi) qız məktəbinin binasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin ilk iclası keçirildi. İclas Milli Şuranın sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin giriş nitqi ilə açıldı. Parlamentin rəhbər orqanları seçildikdən sonra hökumətin fəaliyyəti barədə məruzə üçün söz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin sədri Fətəli xan Xoyskiyə verildi. O, öz hökumətinin çox mürəkkəb tarixi şəraitdə gördüyü işlər barədə geniş hesabat verdi.

Fətəli xan Xoyski öz hökumətinin istefasını qəbul etməyi yeni yaranmış Parlamentdən xahiş etdi. Parlament ikinci hökumətin istefasını qəbul etdi. Yeni - üçüncü hökumət kabinetinin təşkili və ona rəhbərlik yenə də Fətəli xan Xoyskiyə tapşırıldı.

Dekabrın 26-da Fətəli xan Xoyski *üçüncü hökumət kabinetinin* programı və tərkibi barədə Parlamentdə çıxış etdi. Müzakirələrdən sonra Parlament Fətəli xan Xoyski hökumətinə etimad göstərdi. Hökumətdə Fətəli xan

Xoyski Baş nazir portfeli ilə yanaşı, xarici işlər naziri vəzifəsini də tutdu.

Fətəli xan Xoyskinin təşkil etdiyi hökumət kabinetini il əlaqədar olaraq general Tomson bəyan etdi ki, «Fətəli xan Xoyski başda olmaqla yeni koalisiyalı hökumətin təşkili ilə əlaqədar elan edirəm ki, müttəfiqlərin komandanlığı bu hökuməti Azərbaycan ərazisində yeganə legitim yerli hakimiyyət orqanı kimi tanıyır və onu tamamilə mü-

dafiə edir». Məmməd Həsən Hacinskiyə Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində Paris sülh konfransına getməsi ilə əlaqədar 1919-cu il yanvarın ikinci yarısından dövlət nəzarəti naziri vəzifəsini Əlağa Həsənov icra etmişdir. Ölkədə möhtəkirliyin və qiymətlərin artdığı, əhalinin bir qisminin sürətlə varlandığı, digər qisminin isə var-yoxdan çıxdığı bir şəraitdə Parlamentdə müxalifətdə olan «İttihad», «Əhrrar», «Sosial-demokrat» fraksiyalarının üzvləri hökuməti bu işdə fəaliyyətsizlikdə təqsirləndirməyə başladı. 1919-cu ilin yanvar-fevral aylarında keçirilən Parlament iclaslarında onlar tərəfindən Fətəli xan Xoyski hökuməti kəskin surətdə tənqid edilirdi.

Haqsız tənqidlərlə barışmayan Fətəli xan Xoyski öz hökumətinin istefası barədə Parlamentə məktub göndərir. Parlamentin fevralın 25-də keçirilmiş iclasında Xoyski hökumətinin istefası qəbul olunur.

Yeni - *dördüncü hökumət kabinetinin* təşkili Nəsim bəy Yusifbəyliyə tapşırıldı. 1919-cu il aprelin 14-də o, yeni yaratdığı kabinetin üzvlərini Parlamentə təqdim etdi. *Nəsim bəy Yusifbəyli* təşkil etdiyi hökumətdə Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri vəzifələrini tutdu. Digər vəzifələr aşağıdakı kimi bölündü: *Əlağa Həsənov* - maliyyə naziri; *Ağa Əminov* - ticarət və sənaye naziri; *Məmməd Yusif Cəfərov* - xarici işlər naziri; *Xudadət bəy Məlik-Aslanov* - yollar naziri; *Camo bəy Hacinski* - poçt və teleqraf naziri; *Səməd bəy Mehmandarov* - hərbi nazir; *Viktor Klenevski* - himayədarlıq naziri; *A.Dastakov* - səhiyyə naziri; *Rəşid xan Qaplanov* - maarif və dini etiqad naziri; *Aslan bəy Qardaşov* - əkinçilik və dövlət əmlakı naziri; *Nəriman bəy Nərimanbəyli* - dövlət nəzarəti naziri; *Aslan bəy Səfikürdski* - ədliyyə və əmək naziri; *X.Amaspiür* - portfelsiz nazir. Sonradan *Məmməd Həsən Hacinski* daxili işlər naziri olmuşdur.

Parlamentin 14 aprel tarixli iclasında çıxış edən Nəsim bəy Yusifbəyli elan etdi ki, xarici siyasət sahəsində onun kabinetinin başlıca məqsədi Azərbaycanın istiqlaliyyətinin böyük dövlətlər tərəfindən tanınması və dövlətin ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaq uğrunda mübarizə, daxili siyasət sahəsində isə hər bir mədəni və demokratik ölkə üçün zəruri olan söz, mətbuat, yığıncaq və başqa azadlıqların təminatı, fəhlələrin əməklə, kəndlilərin torpaqla təminatı olacaqdır.

Nəsim bəy Yusifbəylinin başçılıq etdiyi hökumət öz fəaliyyəti dövründə xaricdən Denikin ordusu, daxildən isə bolşeviklərin Azərbaycanı qarşı tərəfdikləri təhlükələrlə üzləşmişdi.

1919-cu il iyunun 11-də Dövlət Müdafiə Komitəsi fövqəladə vəziyyət haqqında qərar qəbul etdi. Ölkədə

Denikin təhlükəsinə qarşı səfərbərlik elan olundu.

1920-ci il dekabrın 22-də özünün ikinci, Cümhuriyyətin isə sayca *beşinci hökumət kabinetini* təşkil edən Nəsim bəy Yusifbəyli həmin hökumətə 1920-ci il martın axırına qədər başçılıq etdi.

Nəsim bəy Yusifbəylinin baş nazir olduğu dövrdə Azərbaycan xalqının tarixində ən mühüm hadisə Əlimərdan bəy Topçubaşovun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti-

nin Paris sülh konfransındakı gərgin əməyi sayəsində 1920-ci il yanvarın 11-də Azərbaycanın müstəqilliyinin böyük dövlətlər tərəfindən de-facto tanınması olmuşdur. Bu dövrdə, həmçinin Bakı Dövlət Universiteti açıldı. Müxtəlif ixtisaslar üzrə ali təhsil almaq üçün 100 nəfərə yaxın azərbaycanlı gənc Avropanın müxtəlif ali məktəblərinə göndərildi. Torpaq islahatları haqqında 29 maddədən ibarət qanun layihəsi hazırlanaraq, 1920-ci ilin fevralında ümumxalq müzakirəsinə verildi.

1920-ci il martın sonunda Sovet Rusiyası tərəfindən xarici təhlükənin artdığı və işğal üçün zəmin hazırlayan daxili qüvvələrin fəallaşdığı şəraitdə Nəsim bəy Yusifbəyli hökuməti istefa verməli oldu. Yeni hökumətin təşkili Məmməd Həsən Hacinskiyə tapşırıldı. Onun Parlamentdəki fraksiyalarla apardığı danışıqlar müsbət nəticə vermədi. Yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edən Sovet Rusiyasının 11-ci Qırmızı ordusu beynəlxalq hüquq normalarını kobudcasına pozaraq və qabaqcadan hazırlanmış hərbi müdaxilə planına uyğun olaraq (bax, *Bakı əməliyyatı*) 1920-ci il aprelin 27-də Azərbaycanın sərhədlərini keçərək, Bakıya doğru hərəkət etdi. Aprelin 27-də gündüz saat 12-də AK(b)P MK, Rusiya K(b)P Qafqaz Diyar Komitəsinin Bakı bürosu və Mərkəzi Fəhlə Konfransı adından Azərbaycan hökumətinə və Parlamentinə hakimiyyətin bolşeviklərə təhvil verilməsi barədə Həmid Sultanov tərəfindən ultimatum təqdim olundu. Elə həmin günün axşamı yaranmış şəraitə və bolşeviklərin ultimatumunu müzakirə edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin son iclası dinc əhali arasında qan tökülməməsi üçün hakimiyyəti bolşeviklərə təhvil vermək haqqında axşam saat 11-də qərar qəbul etdi. Hakimiyyəti təslim edərək Azərbaycan Parlamentinin əsas tələblərindən biri keçmiş hökumət üzvlərinin təqib olunmayacağı idi. Lakin bolşeviklər hakimiyyəti ələ keçirdikləri ilk gündən keçmiş hökumət üzvlərinin həbsinə və repressiyaya başladılar. **Sovet qoşunlarının hərbi müdaxiləsi nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığı ilk gündən onun süqutu gününə qədər fasiləsiz fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin** fəaliyyətinə son qoyuldu (bax, həmçinin *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti*). **Ədəbiyyat.:** Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. (stenoqrafik hesabat), c.1-2, B., 1998; Paşayev A., Açılmamış səhifələrin izi ilə, B., 2001; Адрес-календары Азербайджанской Республики на 1920 год, Б., 1920; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов), Б., 1998.